

USPJEŠNA I KRIZNA RAZDOBLJA U DUBROVAČKOM GOSPODARSTVU U 20. STOLJEĆU *

Successes and Crises of the Economy of Dubrovnik in the 20th Century

UDK 338(497.5 Dubrovnik)"19"

Pregledni članak
Review

Sažetak

U ovom su radu obrađena kretanja razvojne problematike u gospodarstvu dubrovačkog područja tijekom 20. stoljeća. To su uglavnom razdoblja koja su po rezultatima razvoja bila ispod ili iznad prosječnih u stoljeću. Rezultati gospodarstva u tim razdobljima pokazuju se kao krize u razvoju ili kao izrazito uspješni dijelovi stoljeća. Mnoge teškoće i dugotrajne krize ostavile su svoje duboke tragove u razvoju 20. stoljeća na ovom području, ali se gospodarstvo uvijek oporavljalo, postižući uspjehe. Kriza krajem prošloga stoljeća ubraja se među najteže, pa je shvatljivo zašto se njezino "zatvaranje" prenosi i na početak ovoga stoljeća.

Ključne riječi: kriza, posljedice, uspjeh, rast, stanovništvo, zaposlenost, pretvorba,

Summary

This paper has discussed the parts of the development of the economy of the region of Dubrovnik during the 20th ct. These are mainly periods, which according to the results were below or above the average in the century. The results of the economy in those periods have proven to be the crisis or as significantly successful parts of the century. Many difficulties and long lasting crises determined the development of the 20th century in this region, but the economy has always found its own way, making greater successes. Last crisis of this century was the most difficult one, therefore it is understandable why it passes on to the beginning of the next century.

Key words: crisis, consequences, success, increase, population, employment, ownership

* Gospodarska su kretanja prikazana uglavnom za predratno područje bivše općine Dubrovnik, a kretanje stanovništva na početku i kraju stoljeća još i za vrh poluotoka Pelješca (bivša općina Orebić).

* dr. sc. Antun Kobašić, sveučilišni profesor u mirovini

Uvod

Introduction

Tijekom stotinu godina protekloga, 20. stoljeća smjenjivala su se različita razdoblja, koja su ostavila tragove na gospodarski razvoj dubrovačkog područja. U tom stogodišnjem rasponu bilo je tridesetak kriznih godina, ali i više od dvostruko onih u kojima je razvoj bio relativno stabilan ili izrazito uspješan. Ovdje su izabrani samo dijelovi koji obilježavaju vrijeme kriznih i naglašeno uspješnih razdoblja.

Dubrovačko su područje u 20. stoljeću izravno zahvatila tri rata – dva svjetska i jedan regionalni, tj. rat za samostalnost Hrvatske. Premda je svaki od tih ratova trajao po oko 4 godine, krizna razdoblja obnove i oporavka gospodarstva nakon rata trajala su različito. Na trajanje poratnih kriza nakon dva protekla rata utjecale su i promjene društvenog uređenja. Ostale krize, koje nisu izazvane ratovima, pojavljivale su se kao cikličke ili politički diktirane (npr. IB,1948.-1953.). U pogledu ratom izazvanih kriza, može se uočiti da je njihovo trajanje bilo razmjerno stupnju razvijenosti gospodarstva pred izbijanje ratova. U pravilu, poratne su krize trajale duže kad je prethodni stupanj razvoja bio veći, i obratno. Uz to su i razmjeri ratnih razaranja imali utjecaja na trajanje tih kriza.

Razdoblja neposredno zahvaćena ratom ovdje nisu obrađivana jer su se ratne posljedice mogle uvidjeti tek nakon rata, kad su djelovale kao prenesene krize. Zato je u praćenju kriznih razdoblja u gospodarstvu nešto više pozornosti posvećeno poratnim razdobljima obnove i oporavka. Za krizna razdoblja izvan onih što su izazvana dvama svjetskim ratovima dani su samo osnovni podaci, a nešto je šire komentirana samo ekonomska situacija tijekom rata u stvaranju slobodne Hrvatske i ona u poratnim godinama do kraja stoljeća. Izostavljene godine, osim onih tijekom rata, uglavnom čine razdoblja u kojima se razvoj ovoga područja u cjelini gospodarstva kretao na razini prosječnoga trenda rasta.

Razvoj gospodarstva u ovom prikazu praćen je i podacima o kretanju stanovništva u graničnim godinama popisa, a usporedbe tih dvaju pokazatelja pokazuju jasnu uzročno-posljedičnu vezu.

Prvi dio stoljeća do Prvoga svjetskog rata

First Part of the Century up to World War I.

Prvih deset godina 20. stoljeća može se smatrati **prvim kriznim razdobljem**. Te su godine u znaku gospodarske stagnacije što je prenesena s kraja prethodnoga stoljeća. Stanovništvo je živjelo pretežno od prihoda iz četiri vodeće gospodarske djelatnosti: poljoprivrede, brodarstva, trgovine i obrtništva, a u tim djelatnostima tada baš nisu "cvjetale ruže". Pred početak stoljeća, 1900. godine, na ovom je području živjelo oko 50.000 stanovnika (oko 38.000 na selu i 12.000 u gradu).¹ Na to prvo desetljeće prenose se posljedice pada gospodarske aktivnosti i stanovništva pred kraj prethodnoga stoljeća. Slabo ekonomsko stanje se nastavlja ili zadržava istu razinu i početkom ovoga stoljeća.

U *poljoprivredi* haraju poplave, suše, nerodice, "gladne" godine (1904., 1907. i 1908.), otežan je izvoz vina, buhača i drugih domaćih proizvoda, a u tijeku je i preorijentacija s vinarstva na uljarstvo. Kao posljedica tih teškoća rastu ekonomske emigracije sa sela u prekomorske zemlje i neke naše gradove. *Pomorstvo* u prvom dijelu toga razdoblja ima teškoća zbog prelaska na novu tehnologiju, ukidanja subvencija i povećanja taksa, te dirigitiranoga skretanja pomorskog prometa na druge luke i dr. *Trgovina* gubi poziciju u prometu na veliko. *Obrtništvo* slabi pod pritiskom jačanja industrijske ponude roba koje zamjenjuju i pojeftinjuju obrtničke. *Ostale* djelatnosti manje su značajne, uz skromnu gospodarsku aktivnost i male kapacitete (novi kapaciteti su: termoelektrana na Batali /1901./, tiskara /1905./, električni tramvanj /1910./, tvornica sardina /Šipan, 1911./ i neki manji pogoni).² Do Prvoga svjetskog rata postupno jača orijentacija na turizam. Otvara se sedam novih hotela (Austrija, Termoterapija, Gradac, Hollman, Dalmacija, Odak, Lapad) i nekoliko pansiona i svratišta. Austrija, kao država, u prvim godinama stoljeća ulaže u neke javne strateške objekte (uskotračna željeznička pruga i željezničke postaje do Dubrovnika /1901./, produženje pruge i nove postaje do Zelenike /1907./) i lučka skladišta, te zapošljava pružne i lučke radnike. Ipak, to nije znatnije poboljšalo opću ekonomsku situaciju i opće životne uvjete. Premda je bilo doseljavanja radnika i nekih obitelji iz drugih područja, broj se stanovnika u tom vremenu smanjio zbog rečenih emigracija pretežno seoskoga stanovništva.

Stanoviti **oporavak** nakon prve krize s početka stoljeća, počinje u prvim godinama drugog desetljeća (1910.-1914.) i ogleda se u postupnom rastu nekih pokazatelja gospodarskog napretka, posebno u: pojačanoj aktivnosti brodarstva, rastu trgovačkog prometa,

relativnoj stabilizaciji u poljoprivredi (nema većih nepogoda), otvaranju nekih industrijsko-obrtničkih objekata, rastu broja novčarskih institucija i drugim aktivnostima. Poseban kuriozitet u tom dijelu mirnodopskog razvoja je pojava i razvoj novčarskih institucija u predratnim godinama. Pred Prvi svjetski rat, 1914. godine u Dubrovniku je bilo šest novčarskih zavoda (3 banke i 3 štedionice) koji se koriste dubrovačkim novčanim potencijalom za štednju i ulaganja u investicije. Međutim, tih kapitalnih ulaganja nije bilo u većoj mjeri, pa se sve uglavnom svodilo na prikupljanje štednje, uz minimalno kreditiranje investicija.³

Taj početni trend oporavka prekida Prvi svjetski rat sredinom 1914. godine, a ponovna uspostava povoljnijega razvojnog ritma bit će tek nakon rata. Kako svaki rat izaziva razaranja i krize u razvoju, tako je i Prvi svjetski rat 1914.-1918. na ovom području rezultirao snažnom ekonomskom i demografskom krizom, a ona je nastavljena i u prvim godinama nakon njega.

Krizna i uspješna razdoblja između Prvoga i Drugog svjetskog rata

Crises and Successes Between World War I. and II.

Poslijeratna kriza nakon Prvoga svjetskog rata bila je posljedicom u ratu oslabljene osnove svih gospodarskih djelatnosti i smanjene brojnosti stanovništva. Trajala je nešto više od dvije godine i 1920. godine krizu prekida povrat 23 trgovačka broda dubrovačkim brodarima kojima su oni bili rekvirirani u ratu.⁴ Na popisu stanovništva 1921. godine bilo je 46.280 osoba, ili 3.250 manje nego na početku stoljeća,⁵ što je bio najveći pad u jednom desetogodišnjem turnusu tijekom stoljeća na ovom području. Osim ratnih žrtava i prethodnoga iseljavanja na to smanjenje utjecale su i raznovrsne bolesti (npr. poznata gripa španjolice). Srećom, ta poratna kriza bila je relativno kratka.

Oporavak počinje već 1922. godine nakon što su aktivirani spomenuti vraćeni brodovi. Te je godine povećan i promet gruške luke; ona se vratila na predratni obujam prometa. Tih je godina živnula i trgovina, pa građevinarstvo, a češkim su kapitalom građeni prvi objekti za turiste. Već 1922. pušten je u rad hotel u Kuparima.⁶ U nekim drugim djelatnostima ratne su se posljedice osjećale nešto duže, ali glavnina je krize ipak bila prebrođena do 1921. godine. Poboljšanja se vide i na kretanju stanovništva, pa mu je u razdoblju između dva popisa, 1921. i 1931., broj porastao za više od 4.100 osoba, u tih deset godina. Tako je 1931. godine popisom bilo registrirano 50.410 stanovnika, što je bio veći prirast nego u dvadeset prethodnih godina. Tako je tijekom trećega desetljeća, od 1922. do 1929. godine, uspostavljen ritam stabilnijeg razvoja, što će biti prekinuto svjetskom ekonomskom krizom 1929.-1933. godine.

³ Op. cit., bilješka 2.

⁴ I. Perić, *Dubrovačko pomorstvo u 19. i 20. stoljeću*, JAZU, Zagreb, 1984.

⁵ Usporedni podaci popisa stanovništva 1900. i 1920. (op. cit. M. Korenčić).

⁶ Podaci iz izvještaja Trgov. industrijske komore, "Turističkog informatora" i A. Kobašić, "80 godina turizma u Župi dubrovačkoj", Župski godišnjak, 2002.

¹ M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.-1971.* MH, Zagreb, 1972.

² PAD, arh. građa Trgovačko-obrtničke komore, Dubrovnik, 1901-1911.

Svjetska **gospodarska kriza** na ovom području osjetila se tek 1930.-1934. (počela je godinu prije i za toliko je produžena zbog zastoja u brodarstvu). Ta je kriza bila nešto blaža od ostalih, ali je ipak tih godina veći pad u veletrgovini i usporena je ekspanzija dubrovačkoga brodarstva. U brodarstvu su bile znatnije štete, tako da su u nekima od četiri dubrovačke brodske kompanije zabilježeni i poslovni gubici. Produženje te krize na 1934. godinu uvjetovano je upravo stanjem u brodarstvu jer je u toj godini nekoliko brodova bilo "u raspremi", pale su cijene vozarinama uz porast broja nezaposlenih. Iste je godine dubrovačko pomorstvo izgubilo brod "Daksu" u pomorskoj havariji. Turistički je promet u tim godinama također opao, dok se u ostalim djelatnostima kriza manje osjetila.⁷ Za poljoprivredu i seoska kućanstva ocijenjeno je da su tu tijekom trećega desetljeća veće štete izazivale elementarne nepogode nego spomenuta kriza (velike suše, tuče, peronospora, hladnoća, a 1929. su uništene i masline). Bilo je i doslovno gladnih godina (npr. 1928.). Kako je ta kriza jako pogodila američki kontinent i smanjila zaposlenost, došlo je do povratka broja naših ljudi koji su prije krize bili emigrirali u Ameriku. To je za kraće vrijeme okrenulo migracijske tokove, bile su usporene emigracije s ovoga područja, a bilo je i prisilnog povratka iseljenika iz prekomorskih zemalja.⁸

Prvo **izrazito uspješno** mirnodobsko razdoblje bilo je ono u godinama pred Drugi svjetski rat, od 1936. do 1939. godine. Tad je brodarstvo bilježilo znatne uspjehe, unatoč gubitku broda "Srđ" 1938. godine. U sedam brogarskih kompanija 1939. godine bilo je registrirano 48 brodova duge i male plovidbe, a zapošljavali su oko 1.400 članova posade, dok su kapaciteti bili potpuno angažirani. U 1938. godini je preko dubrovačke luke ostvareno više od 516.000 t tereta.⁹ Te je godine u trgovini bilo registrirano više od 430 trgovačkih radnja, a izvoznim poslovanjem bavilo se 12 poduzeća, dvije trgovinske agencije i nekoliko izvoznika.¹⁰ U turističkom poslovanju 1939. godine bila su registrirana 62 hotela i pansiona, uz još tridesetak svratišta, gostionica, restorana i drugih manjih objekata koji su se bavili i smještajem turista. I ostale djelatnosti bile su na približno sličnoj razini. Poljoprivredu u ovom razdoblju nisu pratile uobičajene elementarne nepogode, ali je izvjesne štete nanijela vinska kriza 1939. godine.¹¹ Posebno je zanimljivo da je i pred ovaj rat, u 1939. godini, Dubrovnik bio središte više financijskih ustanova. Bilo je čak 11 novčarskih zavoda, od kojih je devet imalo sjedište izvan Dubrovnika. Većina ih je bila orijentirana na ulaganja bez većega rizika, tako da ovo područje nije imalo odgovarajuće koristi od tih brojnih institucija. Tad se pisalo da je "Dubrovnik jedini grad u svijetu u kojem na svakih 1.800 stanovnika dolazi jedna novčarska institucija".¹²

Velika gospodarska (i opća) kriza nakon Drugoga svjetskog rata

Great Economic and General Crisis after World War II.

Nova velika ekonomska i demografska kriza uvjetovana je svjetskim ratom, posljedice kojega su ovdje zabilježene već 1940. godine premda je on izravno pogodio ovo područje tek 1941., i trajao je do 1945. godine. U ratu su nastala znatna razaranja, a poratna ekonomska kriza trajala je sve do 1948. godine, kad je prerasila u političku krizu nakon objave rezolucije IB-a. Tako je to krizno ratno-poratno razdoblje stvarno obuhvatilo više od 12 godina (1940.-1952.), računajući i one politikom uzrokovane teškoće nakon 1948. godine.¹³

Tijekom prvoga dijela poratne krize, do druge polovice 1948. godine, u gospodarstvu se uz obnovu provodila i pretvorba vlasništva od kapitalističkoga u socijalističko. Ta je preobrazba u gospodarstvu počela nacionalizacijom imovine poduzetnika i drugih posjednika. Bile su to kritične godine u gospodarskom razvoju, ali teške i za stanovništvo. U uvjetima općega siromaštva uvodi se novi ekonomski poredak i neke su ekonomske mjere bile usmjerene prema brzjoj obnovi. Na oslabljenoj ekonomskoj bazi, to je razdoblje rezultiralo padom razvoja gospodarstva i stanovništva, unatoč blagom rastu zaposlenosti. Vrijeme je to eksproprijacija, nacionalizacije vlasništva, elektrifikacije, racionalne opskrbe, bonova, vezane opskrbe, obveznoga otkupa poljoprivrednih proizvoda, distribucije radne snage, radnih akcija, Unrinih paketa i drugog.

Sredinom 1948. godine formalno je završen taj prvi dio poratne krize, ali se stvarno nastavio novom, politički izazvanom krizom koja ulazi u tzv. mirnodopsko razdoblje. U toj, 1948. godini obavljen je prvi poslijeratni popis stanovništva. Utvrđeno je da se ono smanjilo za oko 3.000 u odnosu prema popisu 1931. godine (pred rat nije bilo popisa). Drugi dio te produžene krize pojavljuje se kao posebna **politički izazvana kriza** 1948.-1952. godine. U nepovoljnoj ekonomskoj i demografskoj situaciji, pod političkom presijom i ekonomskom blokadom socijalističkih zemalja, dodatno je oslabljeno gospodarstvo i pogoršani su životni uvjeti stanovnika u cijeloj tadašnjoj državi, pa tako i na dubrovačkom području. Pritisci IB-a i ekonomska blokada doveli su gotovo do gladi, a najteže je bilo s opskrbom hranom tijekom 1949.-1951. godine. Bio je zaustavljen i razvoj inozemnoga turizma, što je posebno pogađalo ove prostore. Tih se godina i ovdje uvode SRZ-i, ograničuju se investicije, grade se zadružni domovi dobrovoljnim radom seoskog stanovništva, otvaranju se radnička odmarališta i daju im se beneficije, uvodi se radničko samoupravljanje. Blokada istočnih zemalja je silila na preorijetaciju prema Zapadu, što je išlo prilično sporo i teško. Inozemni turisti počeli su brojnije dolaziti tek 1952./53. godine. Premda se građevinska operativa u obnovi bila prilično ojačala, u ovom je dijelu krize stagnirala zbog smanjenih ulaganja. Osim manjih objekata jedina veća investicija bio je početak gradnje hidrocentrale u Mlinima 1951. godine.¹⁴

⁷ Podaci o ovoj krizi iz rada: A. Kobašić, *Neki socio-ekonomski aspekti...*, HAZU, Anali Zavoda za pov. znanosti, Dubrovnik, 1994.

⁸ M. Kapović, *Radnički pokret u Dubrovniku...*, Dubrovnik, 1985.

⁹ I. Perić, 1984, op. cit. bilješke 4.

¹⁰ Izvještaj Trgovačko-obrtničke komore, Dubrovnik, 1939.

¹¹ Pokazatelji po gospodarskim djelatnostima prema izvještaju. TOK, A. Kobašić, op. cit., bilj. 7.

¹² M. Kapović, *Radnički pokret u Dubrovniku...*, Dubrovnik, 1985.

¹³ O događanjima u ovom kriznom razdoblju - op. cit. bilj. 11.

¹⁴ Hidrocentala Zavrelje, u Mlinima, bio je prvi elektroenergetski objekt na ovom području nakon termocentrale iz 1910. g. u Dubrovniku, uz nekoliko manjih "kućnih" agregata.

Izrazito uspješna gospodarska razdoblja poslije rata

Especially Successful Economic Periods after the War

Prvim **izrazito uspješnim** razdobljem nakon rata može se smatrati ono između 1968. i 1974. godine, kad se intenzivno investira u turizam i brodarstvo, ali i u druge gospodarske djelatnosti na ovom području. U *turističkim djelatnostima*, koje su tih godina kao grupacija izbile na prvo mjesto u gospodarskoj strukturi, izgrađeno je i pušteno u promet 18 novih hotela, a proširena je i mreža putničkih agencija (otvoreno je i desetak agencija iz drugih središta Jugoslavije) te je njihova djelatnost obogaćena: novim plovnim jedinicama, autobusima, žičarom na Srđ, nautičkim lučicama i marinama, uz ostvaren visoki rast dohotka. Temeljem povećanih ulaganja u turističke djelatnosti i njihovu promociju, porastao je i turistički promet.¹⁵ *Brodarstvo* („Atlantska plovidba“) je u tim godinama u svoju veliku plovidbu uključilo 17 novonabavljenih brodova, najviše iz španjolskih brodogradilišta (uz odgovarajuću zamjenu starih). Prosječna starost brodova u tom razdoblju svedena je na oko osam godina, što je bilo rekordno dostignuće toga brodarka dotad. I financijski rezultati brodarstva bili su na visokoj razini.¹⁶

Uz stalan rast ulaganja u turizam i brodarstvo, investiralo se i u druge djelatnosti. S osloncem na prethodne investicije postizani su i najbolji rezultati u gospodarstvu cjelokupnoga mirnog razdoblja u tadašnjoj državi. *Trgovina* je standardno napredovala prateći turistički promet. *Građevinarstvo* je bilo veoma aktivno, kako u gradnji poslovnih (gospodarskih i drugih), tako i stambenih objekata. Tijekom ovih sedam godina izgrađeno je više od 2.000 stanova u grupnim i pojedinačnim stambenim objektima. Broj zaposlenih u društvenom gospodarstvu narastao je na više od 20.000 osoba u 1975. godini, Ostvareni društveni proizvod tijekom svih tih godina bio je visoko iznad prosjeka Hrvatske. Bilo je to vrijeme kad je dubrovačko područje dostiglo najviši stupanj „odmaknuća“ od prosjeka Hrvatske po mnogim pokazateljima (i do više od 62% iznad prosjeka DP po stanovniku).¹⁷ Prema popisu u 1971. godini, ovdje je bilo gotovo 59.000 (58.995) stanovnika, od kojih je gotovo 53% živjelo na području grada, a slični su odnosi zadržani i do kraja promatranog razvoja (uz evidentan rast ukupnoga stanovništva).

Kao sljedeće **izrazito uspješno** razdoblje smatra se ono od 1980. do 1985. godine. Prosperitet se osjećao u većini gospodarskih i drugih djelatnosti. Tad je u prekomorsku flotu „Atlantske plovidbe“ uključeno 15 novih brodova, uz znatno povećane prihode od vozarina. U turističku je flotu uključen moderni brod „Adriatic“ i nekoliko manjih plovnih jedinica. Domaća građevinska operativna bila je veoma aktivna. Izgrađena su četiri nova hotelska objekta (uključujući Belevue) i nekoliko drugih

pogona i poslovnih zgrada (Tehnička zgrada Elektrojugra, zgrada Luke, upravna zgrada HTP-a, OC Župka, nova servisna zona i dr.). U 1985. godini ostvaren je i turistički rekord stoljeća, s 905.150 posjeta i 5.868.000 noćenja. U tih šest godina, uz navedene investicije izgrađena su i 2.093 stana (u društvenim i privatnim zgradama) a trgovina je u cijelosti pratila narasle potrebe tržišta.¹⁸ Premda su poljoprivredne površine i broj poljoprivrednih kućanstava bili smanjeni, svoj doprinos dala je poljoprivredna mehanizacija. Prosječan broj zaposlenih je 1985. godine iznosio 25.079 osoba (oko 38% stanovništva).¹⁹

Razdoblja “između” u drugoj polovici stoljeća

The Periods of Quiet Development in the Second Half of the Century

Između naprijed obrađenih kriznih razdoblja i onih s izrazito uspješnim razvojem stoje godine u kojima je zabilježen nešto sporiji tempo rasta, karakterističan za neke faze iz druge polovice stoljeća. Ta su razdoblja ovdje nazvana razdobljima “između” i nisu detaljnije obrađivana, nego su dane samo neke okvirne naznake.

Prvo od tih razdoblja “između” pokriva godine od **1953. do 1965.**, kad je razvoj gospodarstva išao uzlaznim trendom, ali ni približno onim tempom kakav je zabilježen u razdoblju nakon 1966. godine. U tih 13 godina ovdje se investiralo postupno i na duži rok, tako da se rezultati tih ulaganja nisu mogli odmah odraziti na uspjeh poslovanja. Među takve se investicije ubrajaju i dva najvažnija velika infrastrukturna objekta: Aerodrom “Čilipi” (1962.) i Jadranska autocesta (1965.). Jači poticaj ubrzanju razvoja dolazi tek nakon donošenja mjera tzv. privredne reforme (1965.) i primjenom nove politike stimuliranja investicija (1966.), poslije čega nastaje snažnije investiranje u gospodarstvo, otvaranje prema inozemnim tržištima i naglašena stimulacija ulaganja u hotelijerstvo.

Nakon sedam godina izrazito uspješnoga razvoja (opisanoga 1968.-1974.), ponovno je nastavljen “mirniji” trend rasta većine gospodarskih pokazatelja od **1975. do 1979. godine**. U tim se godinama investiralo nešto manje nego u prethodnom razdoblju, ali su već izgrađeni kapaciteti bili nešto bolje aktivirani. Na početku su razdoblja u turistički promet uključeni novi objekti (1976. četiri hotela na Babinu kuku, zatim još 2 novoizgrađena – Šipan i Mljet), te neke poslovne i stambene zgrade. „Atlantska plovidba“ obogatila je svoju flotu novonabavljenim brodovima, a poduzeće „Atlas“ u turističku je flotu uključilo neke nove plovne jedinice.²⁰ Ipak, trend je rasta bio znatno blaži od onoga iz prethodnog razdoblja, a i skupni gospodarski učinci bili su skromniji, pa je ovaj dio svrstan u razdoblja “između”. U 1979. jak je potres (6-7 MCS-skale) izazvao znatne štete na gospodarskim i drugim građevinama.

¹⁵ A. Kobašić, *Turizam u razvoju dubrovačkog gospodarstva u XX. stoljeću*, EMP, Dubrovnik, 1993. i I. Perić, *Razvitak turizma u Dubrovniku u okolišu*, Dubrovnik, 1983.

¹⁶ *50 godina Atlantske plovidbe*, monografija, Dubrovnik, 2005.

¹⁷ A. Kobašić, op. cit. u bilj. 7. i članak “Što i kako se gradilo u Dubrovniku poslije II. svjet.rata”, Dubrovački horizonti, br. 41, 2001.

¹⁸ Podaci za ovo razdoblje sabrani iz analiza SDK i TSO Dubrovnik, plus A-K-cit. u bilj. 7. i 15.

¹⁹ Statistički godišnjak općine Dubrovnik, VIII, 1986.

²⁰ Prema izvještajima SDK, statističkim godišnjacima i analizama TSO, Dubrovnik, za pripadajuće razdoblje.

Poslije uspješnog razdoblja 1980.-1985. godine dolazi pet godina usporavanja rezultata u gospodarstvu, tako da razdoblje od **1986. do 1990.** pripada onima "između". Smanjuju se investicije, opada turistički promet (unatoč porastu kapaciteta), stagnira i trgovački promet, a izvjesno se opadanje zapaža i u drugim djelatnostima. Taj gospodarski zastoj (i stanoviti pad učinaka) mogao bi se dijelom smatrati posljedicom "zasićenosti" i opadnja kvalitete ponude u tzv. turističkim djelatnostima (uključujući i one što, u gospodarskim ili drugim djelatnostima, "nose" turističku ponudu), a dijelom konjunktura na svjetskom tržištu. Premda je to opadanje gospodarske aktivnosti trajalo sve do 1990. godine, nije se znatnije smanjivala zaposlenost pa je 30. rujna te godine bilo 26.698 zaposlenih osoba. Društveni proizvod (DP) po jednom stanovniku u toj je godini ovdje bio veći nego u drugim dalmatinskim gradovima/općinama.²¹

Novčarstvo je u Dubrovniku, po tradiciji, bilo razvijeno do 1990. godine, ali i na kraju stoljeća. Godine 1990. novčarske su institucije ovdje bile predstavljene jačim društvenim (državnim) bankama, a najjača je bila Dubrovačka banka d.d., s najvećom štednjom građana i ulaganjima u gospodarstvo i stambenu izgradnju. Uz tu su banku djelovale i zasebne filijale Privredne banke iz Zagreba i Jugobanke iz Splita, a brojne gospodarske organizacije i pojedinci bili su korisnici raznovrsnih kredita i drugih novčanih institucija. Na kraju ovoga ili na početku sljedećeg stoljeća, u Dubrovniku je djelovalo osam novčarskih institucija - banaka d.d., većinom u stranom vlasništvu: OTP, Hypo Alpe-Adria, Raiffeisen Bank, HVB, Splitska banka, Volksbank, Zagrebačka i Privredna banka, i ispostava Poštanske banke.

Teškoće u posljednjem desetljeću stoljeća

Difficulties in the Last Decade of the Century

Posljednje desetljeće 20. stoljeća ide u red kriznih razdoblja. Već u prvoj godini, 1991. nastaje agresija na Hrvatsku. U ratne se godine ubrajaju one do 1995. godine, s destrukcijom i ratnim stradanjem gospodarstva i stanovništva na velikom dijelu ovoga područja. Negativne su posljedice: smanjenje stanovništva, gubitak i oštećenja brojnih gospodarskih i stambenih objekata, gubitak tržišta u širim razmjerima (posebno turističkoga). Nakon završetka sukoba produžava se gospodarska kriza, kao dijelom posljedica općega gospodarskog stanja (tijekom rata i poslije njega) u Hrvatskoj, s nekim posebnostima na dubrovačkom području.

Utjecaj opće ekonomske situacije na poratnu gospodarsku krizu do kraja stoljeća ogleda se, prije svega, u djelovanju nekih sustavnih rješenja koja su utvrđena i dijelom provođena još u doba rata. To se posebno odnosi na reguliranje promjena u društvenom uređenju i najneposrednije na provedbu pretvorbe vlasništva i na privatizaciju. Područne su posebnosti pritom uvjetovane pretežnom orijentacijom ovoga područja na turizam, što mu je zbog izostanka turista nanijelo razmjerno više ekonomske štete nego bilo

kojemu drugom dijelu jadranske Hrvatske. Razoreno je nekoliko gospodarskih objekata, te mnogi hoteli i drugi objekti namijenjeni turizmu (plovila, autobusni park, žičara, marina, lučka postrojenja, zračna luka i drugo). Na duži je rok bilo izgubljeno turističko tržište (tek se počelo oporavljati 1997.). Suženo je gravitacijsko područje ovdašnje trgovine, izgubljeno je mnogo radnih mjesta zbog izostanka potražnje (turizam i trgovina), fizički je onemogućeno korištenje nekim objektima i radnim prostorima (u hotelijerstvu, trgovini, mljekarstvu i dr.).

Novije razdoblje gospodarske krize, nakon Domovinskoga rata do kraja stoljeća (druga polovica, od 1995. do 2000.), treba promatrati dijelom kao prenesenu krizu začetu samim načinom pretvorbe i privatizacije, uz koje su se pojavile i druge prateće teškoće, proizašle iz tekućega gospodarskog stanja (smanjena proizvodnja, zastarjela tehnologija, zapuštenost nekih resursa, niska zaposlenost i produktivnost, odljev kadrova, nedostatak roba i energenata itd.), što produžava poslijeratno krizno razdoblje. Koliko je nepobitno da je u Hrvatskoj s promjenom sustava moralo doći i do promjena vlasništva, toliko je jasno i da glavni ciljevi pretvorbe, kao što su: povećanje efikasnosti poduzeća, tržišna konkurentnost i povećanje zaposlenosti kroz rast proizvodnje - nisu ostvareni. Nesretna je okolnost u tomu što je ta pretvorba bila tijekom rata, pa su nastale mnoge deformacije. Rezultati su pretvorbe bili suprotni očekivanima te je, uz povećanu nezaposlenost i smanjenu proizvodnju, došlo i do osipanja nacionalnoga bogatstva uz neke pojave gospodarskoga kriminala i druge nepovoljne posljedice.

Kakve su dimenzije pretvorba i privatizacija do kraja stoljeća i koji su njihovi stvarni učinci na ovom području, teško je egzaktno utvrditi zbog načina provedbe i praćenja pretvorbe (HFP, područni uredi za manja poduzeća). Sigurno je jedino da do kraja stoljeća nije završen proces privatizacije u nekoliko ovdašnjih poduzeća. Ali treba reći da je u privatizaciji bilo i nekoliko relativno uspješnih primjera, posebno u hotelijerstvu (hoteli u Cavtatu i Platu, Imperial, Palace, Belevue i većina hotela na Babinu kuku, Petka u gradu, Osmine u Slanomu i neki drugi). Bilo je takvih i u nekim drugim djelatnostima, ali spomenuti "normalni" i neki slični procesi, ipak, ne mogu "amnestirati" brojne nenormalne.

Do kraja 2000. godine na području bivše općine Dubrovnik smanjen je broj stanovnika u odnosu prema popisu 1991. godine. Te, 2001. godine popisano ih je 67.164, prema 71.419 iz 1991., što znači da se do 2000. stanovništvo smanjilo za 4.255 osoba (5,9 %). Na području bivše općine samo je Župa dubrovačka 2001. god. imala 172 stanovnika više nego u 1991. godini. Također, 2001. godine u naseljima je na vrhu Pelješca (općina Orebić), bilo 507 stanovnika više nego 1991. Zatim, znatnije je smanjen DP po stanovniku. Zabilježen je velik porast broja umirovljenika: krajem 1990. na području bivše općine bilo je oko 5.800 umirovljenika, a do 2000. više od 10.000 (sredinom 2005. bilo je oko 11.000 umirovljenika samo na području današnje gradske općine Dubrovnik).²² Pritom je znatnije porastao

²¹ DSZ, Statistički ljetopis RH, 1992. i analize TSO Dubrovnik.

²² Prema informacijama Županijske Matice umirovljenika i podružnica Matice.

broj mlađih umirovljenika; mnogi su ušli u "prisilnu" mirovinu.

U pogledu zaposlenosti i broja zaposlenih, teško je utvrditi (i usporediti) stanje 2000. s onim iz 1990. godine jer su u međuvremenu nastale promjene u načinu prikazivanja i tretmanu zaposlenosti. Te su promjene posebno bitne u prikazu zaposlenoga, aktivnog i uzdržavanog stanovništva. Na popisu 2001. evidentirano je 25,9 % aktivnih osoba "s osobnim prihodima", dok se 1991. veći dio tih osoba vodio među "zaposlenima". Broj uzdržavanih osoba je u 2001. statistički manji za gotovo četvrtinu nego deset godina prije, što ne odgovara stvarnom stanju. Vjerojatno je pouzdaniji pokazatelj broj nezaposlenih prijavljen Zavodu za zapošljavanje (premda je taj broj administrativno reduciran prema onomu iz 1990. godine). Naime, na kraju 1990. u evidenciji Zavoda bilo je 2.948 nezaposlenih, a na kraju 2000. čak 5.538 osoba, ili oko 88 % više, unatoč svim ograničenjima i promjeni uvjeta za prijavu i brisanje neredovitih.²³

Zabilježena su i neka obustavljanja ili smanjenja djelatnosti pojedinih proizvodnih jedinica pogona (Radljević, TEP, TUP, Saponia, Rudine, Robne kuće i dr.). Nisu obnovljeni neki od u ratu stradali hotelskih objekata (Belvedere, Libertas, Plakir, Vrtovi sunca, Admiral, Ambasador, Orlando). Bilo je i miješanja politike u odluke o privatizaciji (npr. Dubrovačka banka, Dubrovkinja Nova, Atlas, Otok života, Vrtlar, u početku Excelsior, u novije vrijeme Maestral i neki drugi). Zatim, uočeno je i brzo bogaćenje nekih pojedinaca koji su se koristili "rupama" u zakonodavstvu. Bilo je i nepravilnosti u dokapitalizaciji, u otkupu radničkih dionica u besćenje, u privilegiranim kupnjama imovine, itd. Rekorder po negativnim pojavama vezanima za pretvorbu na našem području bila je Dubrovačka banka (pretvaranje duga po kreditima u dionice, fantomski ortakluk - peti ortak, iznuđene smjene, poklanjanje imovine banke uz lažiranje bilance, iznuđena i skupo plaćena sanacija, prodaja banke za nisku naknadu, kadrovske „čistke“ itd.).

Znatan napredak u usporedbi s prethodnim razdobljem pokazao se uglavnom u trgovini; tu je gubitak dotadašnjih poduzeća i njihovih poslovnih prostora obilno nadoknađen velikim trgovačkim kućama (Konzum, PeMo, Tomy, Getro, Merkator, Kerum, Spiona, robni centri Merkante i Lapad, bivše robne kuće) i s više malih privatnih trgovina.

Zaključak

Conclusion

U prvoj polovici stoljeća na dubrovačkom području bilo je više kriznih nego "normalnih" i izrazito uspješnih razdoblja. Razlog su tomu dva rata s poratnim krizama i dva mirnodopska krizna razdoblja (prvo desetljeće stoljeća i svjetska ekonomska kriza). Time je bio usporavan ili stagnirao je razvoj gospodarstva i stanovništva. Druga polovica stoljeća počinje pet godina nakon rata, ali se njegove posljedice, potencirane i političkom krizom, osjećaju znatno duže. Poslijeratni razvoj u prvim godinama usporavaju i sustavne

društvene promjene (prelazak s kapitalističkoga na socijalističko uređenje, podružtvovljenje gospodarstva, novo zakonodavstvo, samoupravljanje, itd.). Tek veća orijentacija na slobodno tržište i državni (društveni) poticaji, nakon 1965. ubrzavaju rast gospodarstva i ubrzavaju određene demografske promjene (rast stanovništva i zapošljavanja, bolji uvjeti stanovanja i življenja). Do 1990. godine smjenjuju se razdoblja relativno stabilnoga i izrazito uspješnog razvoja.

U posljednjem desetljeću je prekinut dotadašnji razvojni ritam, kao posljedica agresije na Hrvatsku i obrambenoga rata što je uslijedio. Istodobno se provode sustavne društvene promjene prelaskom sa socijalističkoga na kapitalističko gospodarstvo. Ratno stanje, posljedice ratnih razaranja i neke strukturne deformacije tijekom pretvorbe vlasništva - stvaraju teškoće u pokretanju nekih gospodarskih djelatnosti jer ih je većina izgubila svoju poziciju, tržište i radnike. Nešto od toga sačuvala su samo one što se znatnije oslanjaju na turistički razvoj (hotelijerstvo, ugostiteljstvo, turističke agencije, trgovina, promet) i brodarstvo (trgovačka flota).

Tako je kraj stoljeća dočekan s velikim razvojnim teškoćama u gospodarstvu, a dio je tih teškoća prenesen i na početak sljedećeg stoljeća kao: velika nezaposlenost, pretežna orijentiranost aktivnog stanovništva na neke uslužne djelatnosti (kafići, raznovrsne agencije, uslužni servisi, najam vozila i plovila i sl.); napuštanje proizvodnih djelatnosti i slab interes za njih (stanoviti rast proizvodnje zapaža se jedino kroz vraćanje nekih pojedinaca obradi zemlje, unatoč stalnom smanjivanju površina namijenjenih poljoprivredi). Građevinarstvo se aktiviralo na "uvezenoj" radnoj snazi. Potrošnja građana raste, uglavnom odgađanjem plaćanja s pomoću kreditnih kartica, potrošačkim kreditima i drugim zaduženjima. A raste i nerazmjer između onih koji se odgođenim plaćanjem koriste kao oblikom preživljavanja i onih koji kupuju skupocjene automobile, skupe stanove, vile i slično.

Literatura

Reference

- Grupa autora, *100 godina suvremenog hotelijerstva u Dubrovniku*, 1997.
- M. Kapović, *Radnički pokret u Dubrovniku*, 1985.
- A. Kobašić, „Neki socioekonomski aspekti razvoja Dubrovnika 1890-1990.“, HAZU, Anali Zavoda za pov. znanosti, XXXII, 1994.
- A. Kobašić, *Turizam u razvoju dubrovačkog gospodarstva u XX stoljeću*, EMP, g. II, Dubrovnik, 1993.
- A. Kobašić, „Što i kako se gradilo u Dubrovniku poslije II. svjet. rata“, *Dubrovački horizonti*, 41, 2001.
- A. Kobašić, *80 godina turizma u Župi dubrovačkoj*, Zbornik, III, Župa dubrovačka, 2000.
- M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971.*, MH, Zagreb, 1972.
- M. Ožanić, *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Društvo agronoma NRH, Split, 1955.

²³ Iz evidencije Zavoda za zapošljavanje, Dubrovnik

- I. Perić, *Dubrovačko pomorstvo u 19. i 20. stoljeću*, JAZU, Zagreb, 1984.
- I. Perić, *Razvitak turizma u Dubrovniku i okolici...*, JAZU, ZPZ, Dubrovnik, 1983.
- I. Perić, „O nastanku, ustrojstvu i djelovanju novčarskih zavoda“..., JAZU, Zavod za povijesne znanosti, Anali, XX, Dubrovnik, 1983.
- Trgovačko-obrtnička komora, Dubrovnik, Stanje i potrebe privrede..., monog.-izvještaj, 1930.
- 50 godina Atlantske plovidbe*, monografija, Dubrovnik, 2005.

Rukopis primljen: 5. 12. 2006.

